
MARCIN WASILEWSKI¹

EPIKUREJSKA KONCEPCJA KSZTAŁCENIA FILOZOFICZNEGO²

1. Wprowadzenie. 2. Cele i ideał edukacji. 3. Uczestnicy procesu edukacji. 4. Metody edukacji. 5. Treści edukacyjne

Abstrakt

Celem niniejszego artykułu jest wstępne rozpoznanie problematyki kształcenia filozoficznego w tradycji epikurejskiej. Przyjmuję założenie, że próba utworzenia aktualnego (odpowiadającego na potrzeby dzisiejszego człowieka) modelu edukacji epikurejskiej winna być oparta na źródłowej, historycznej rekonstrukcji myśli Ogródu. (Nie odrzucam jednak *a priori* dzisiejszych prób adaptacji inspirowanych przesłaniem Epikura, po prostu przyjmuję odmienne założenia). Nie jest to zadanie łatwe ani proste, ze względu na fragmentaryczny i polemiczny wobec epikureizmu charakter zachowanych źródeł (*vide* M. Wasilewski, *Źródła do epikurejskiej etyki wychowawczej*, 2020).

¹ Dr hab., prof. Wydziału Humanistycznego w Akademii im. Jakuba z Paradyża w Gorzowie Wielkopolskim, e-mail: mwasilewski@ajp.edu.pl; ORCID: 0000-0002-3039-2020.

² Tekst opracowany na kanwie referatów wygłoszonych we wrześniu 2023 roku na XII Polskim Zjeździe Filozoficznym w Łodzi (Sekcja Dydaktyki Etyki i Filozofii) oraz X Zjeździe Towarzystwa Pedagogiki Filozoficznej im. B. F. Trentowskiego w Katowicach. Zarys „negatywnej” strony epikurejskich koncepcji edukacyjnych (czyli krytykę greckiej *paidei* dokonaną przez Epikura) przedstawiłem w innym miejscu (M. Wasilewski, *Uwolnij siebie z więzienia wykształcenia i polityki. Edukacja i polityka w epikurejskim Ogródku*, [w:] *Edukacja a państwo*, red. S. Sztobryn, T. Leś, Kraków 2022, s. 173–186), tam też odniesienia do stanu badań (polskiej i zagranicznej literatury przedmiotu). Tutaj natomiast skupiam się jedynie na aspekcie „pozytywnym” epikurejskiej tradycji dydaktycznej.

W epikurejskiej koncepcji kształcenia filozoficznego wyróżnić można dwa komponenty: pozytywny i negatywny. Ten ostatni zarysowałem w innym miejscu (M. Wasilewski, „*Uwolnij siebie z więzienia wykształcenia i polityki*”. *Edukacja i polityka w epikurejskim Ogrodzie*, 2023), tutaj natomiast chcę się skupić nie na epikurejskiej krytyce zastanej edukacji, lecz na oryginalnych koncepcjach dydaktycznych filozofów Ogrodu. W szczególności pragnę naświetlić następujące zagadnienia dotyczące kształcenia filozoficznego w antycznej tradycji epikurejskiej: (1) ideały i cele edukacji (w wymiarze indywidualnym i wspólnotowym; mędrzec epikurejski oraz wspólnota epikurejska oparta na więziach przyjaźni); (2) uczestnicy procesu edukacji (adresaci i adepci, mistrzowie i przewodnicy, relacje we wspólnocie epikurejskiej); (3) metody edukacji (memoryzacja, stopniowanie trudności, rola tekstów kanonicznych, opanowanie pryncypiów); (4) treści edukacyjne (nowatorska i rewolucyjna wizja świata i człowieka).

Słowa kluczowe: *Epikur, filozofia epikurejska, teoria edukacji*

1. Wprowadzenie

Celem, jaki sobie stawiam w tym tekście, jest wstępne rozpoznanie problematyki kształcenia filozoficznego w tradycji epikurejskiej. Przyjmuję założenie, że próba utworzenia aktualnego (odpowiadającego na potrzeby dzisiejszego człowieka) modelu edukacji epikurejskiej winna być oparta na źródłowej, historycznej rekonstrukcji myśli *Keposu* (Ogrodu). Zgodnie z zaleceniami samego Epikura, na początku każdego wywodu naukowego należy ściśle określić jego przedmiot³. Objaśnienia wymagają zatem terminy użyte przez mnie w sformułowaniu tematu rozważań. Słowo „koncepcja” rozumiem tutaj w opozycji do realiów edukacyjnych, to znaczy interesować mnie będą przede wszystkim poglądy na edukację sformułowane w materiale źródłowym (tekstach epikurejskich), a nie rzeczywisty przebieg nauczania i kształcenia realizowany przez Epikura i jego zwolenników. Przymiotnik „epikurejski” (a nie „Epikurowy”) wskazuje, że nie idzie tu jedynie o myśl pedagogiczną samego Epikura, ale także

³ Fragm. 264 Usener.

o jego współpracowników, następców i zwolenników⁴. Z kolei termin „kształcenie filozoficzne” odnosi się do antycznego nauczania i formowania młodzieży i ludzi dorosłych w zakresie doktryn epikurejskich, a zatem do koncepcji dydaktycznych i terapeutycznych wypracowanych w obrębie *Keposu*.

Ową epikurejską koncepcję edukacji filozoficznej pragnę naświetlić w czterech aspektach: (1) celów i ideałów edukacji, (2) uczestników procesu edukacji, (3) metod edukacji i (4) treści edukacyjnych. Osiągnięcie tych zamierzeń nie jest łatwe ze względów metodologicznych: po pierwsze, zdecydowana większość pism epikurejskich została utracona, a zachowany materiał źródłowy jest w znacznej części fragmentaryczny (często są to polemiczne uwagi przeciwników Epikura, wypaczające jego myśl)⁵, zatem nie można zawartych w nich koncepcji po prostu referować, lecz wymagają one hipotetycznej rekonstrukcji. Po drugie natomiast, nasza współczesna terminologia pedagogiczna nie zawsze przystaje do pojęć i realiów czasów antycznych. Dla przykładu, greckie słowo *telos*, które tłumaczy się literalnie jako „cel”, oznacza w myśli greckiej najwyższe i obiektywne dobro, do którego należy dążyć, a greckie szkoły filozoficzne spierały się w określeniu, co jest owym dobrem i jak je osiągnąć⁶. Jeśli bowiem nie wiemy, czym ono jest, to jak łucznik nie potrafiący rozpoznać tarczy strzelniczej nie może w nią utrafić, tak ktoś nie znający dobra nie będzie w stanie go osiągnąć ani do niego dążyć. Widać tu na pierwszy rzut oka, że jest to znacznie bardziej doniosłe i odmienne pojęcie celu, niż to używane dziś, gdy mówimy o „celach edukacyjnych”⁷. Dlatego nie da się w dzisiejszych rekonstrukcjach

⁴ Takie założenie jest po części podyktowane właściwościami zachowanych źródeł: najbliżsi intelektualni współpracownicy Epikura (Metrodor i Hermarchos) własne rozwinięcia i uzupełnienia jego koncepcji przypisywali jemu samemu. Nie szło tutaj, moim zdaniem, o tworzenie pseudoepigrafów, lecz był to wyraz szacunku dla mistrza jako odkrywcy prawdy (por. fragm. 22 app. Körte).

⁵ O okolicznościach tego stanu rzeczy zob. M. Wasilewski, *Wprowadzenie do lektury*, [w:] *Źródła do epikurejskiej etyki wychowawczej*. Wybór, układ, opracowanie i wprowadzenie M. Wasilewski, Gorzów Wielkopolski 2020, s. 11–26. W zbiorze tym znajdują się polskie tłumaczenia większości tekstów źródłowych przywoływanych w niniejszym artykule w przypisach źródłowych.

⁶ Por. Cic. *fin.* I 29, I 42; Ar. *Did.* 3a–3i.

⁷ Dla Epikura i jego zwolenników owym *telos*, do którego z natury dążą wszystkie zwierzęta (w tym człowiek) była przyjemność (*hedone*), Epic. *ep. Men.* 131; fragm. 66, 398 Usener.

zupełnie uniknąć transponowania naszych terminów i pojęć na czasy antyczne, co określane jest metodologią historiografii jako prezentyzm⁸.

Rzecz jasna, jak już wspomniałem na początku, w niniejszym artykule wymieniona wyżej problematyka może zostać jedynie zarysowana, dogłębne jej omówienie, z dokładną analizą tekstów źródłowych, to zadanie na znacznie obszerniejsze rozważania, na jakie przyjdzie jeszcze czas. Dla zachowania klarowności wywodu, poniższa propozycja interpretacji źródeł będzie przedstawiona bez uwag zarówno krytyczno-polemicznych, jak i afirmatywnych wobec literatury przedmiotu, która wskazana jest w aparacie naukowym.

2. Cele i ideał edukacji

Epikur punktem wyjścia uczynił powszechne, to znaczy wspólne wszystkim ludziom, wyobrażenie (*prolepsis*, pojęcie obecne w umyśle) o celu ludzkiego życia, a było nim, jego zdaniem, szczęście czy też szczęśliwe życie, które Grecy w codziennym języku wyrażali słowami *eudaimonia* lub *makaria*. Terminy te oznaczały dla zwyczajnych mieszkańców świata greckiego stan sukcesu życiowego (bogactwa, władzy i sławy) i odczuwanej z takiego życia satysfakcji i radości. Rzecz jasna, najbardziej szczęśliwe życie wiedli, w powszechnym przekonaniu, bogowie⁹. Epikur za naczelną zadanie filozofii (przez które pojmował działanie [*energeia*] oparte na argumentacjach i dyskusjach, a więc sztukę [*techne*] życia) uznał właśnie zapewnienie człowiekowi szczęśliwego życia (*eudaimonia bion*)¹⁰. Jednakże ludzie w toku rozwoju filogenetycznego i ontogenetycznego wypaczyli właściwe, wszczepione w ludzki umysł prawdziwe wyobrażenie (*prolepsis*) o szczęściu¹¹.

Zdaniem Epikura, szczęście (*eudaimonia*, *makaria*) — przysługujące w pełni bogom — charakteryzuje się tym, co określił jako *ataraksia*, czyli stan umysłu charakteryzujący się spokojem: bez strachu, lęku, zakłóceń, kłopotów i destrukcyjnych emocji¹². (Bogowie ponadto charakteryzują się nieśmiertelnością,

⁸ Por. T. Wiślicz, *Czas i przestrzeń w refleksji historycznej*, [w:] *Wprowadzenie do metodologii historii*, red. E. Domańska, J. Pomorski, A. Kuligowska, P. Kowalewski-Jahromi, Warszawa 2022, s. 324–326.

⁹ Por. Epic. *ep. Men.* 122–123, 128.

¹⁰ Fragm. 219 Usener.

¹¹ Lucr. V 925–1457; Epic. *ep. Men.* 123.

¹² Epic. *ep. Hdt.* 81; Epic. *ep. Men.* 128.

nieosiągalną dla ludzi). W przypadku ludzi, posiadających (w przeciwieństwie do bogów) ciała podatne na odczuwanie cierpienia, dodatkowym warunkiem szczęścia jest *aponia*, czyli właśnie niedoznanawanie cierpienia (dosłownie: bólu [*algedon*])¹³. Cała w zasadzie filozofia epikurejska, w szczególności etyka, służy odkryciu sposobów, jak ów stan ataraksji i aponii osiągnąć.

Przyjmowano, że ten stan szczęśliwości jest w możliwy do osiągnięcia przez mędrca (*sophos*), dzięki jego wiedzy i mądrości praktycznej (*sophia, phronesis*)¹⁴. Sam Epikur uznał, że osiągnął ten stan bliski szczęścia bogów (rzecz jasna z wyłączeniem nieśmiertelności)¹⁵, a w tradycji epikurejskiej miano mędrca przypisywano także jego najbliższemu towarzyszom i współpracownikom: Metrodorowi, Hermarchosowi i Poliajnosi¹⁶. Można zatem, odwołując się do dzisiejszego języka pedagogiki, wiedzę i mądrość (*sophia, phronesis*) także uznać za jedno z głównych celów edukacyjnych epikurejczyków, a postać mędrca (*sophos*) za ich pedagogiczny wzór osobowy (*paradeigma*). W szczególności takim wzorem dla swoich zwolenników był sam Epikur¹⁷.

Twórca Ogrodu określał także zadanie filozofii jako uzyskanie zdrowia umysłu (*psyche hygiainon*)¹⁸, a terminologia medyczna nie jest przypadkowa, bowiem zadanie filozofii było postrzegane przez epikurejczyków analogicznie do zadania medycyny: tak jak sztuka lecznicza (*iatrike*) zajmuje się chorobami ciała, tak też filozofia zajmuje się usuwaniem chorób z umysłu (*psyche ekballei pathos*)¹⁹. Przy czym nie chodziło tu o choroby psychiczne w dzisiejszym znaczeniu psychiatrycznym, bowiem termin *pathos* (dosłownie: choroba) w języku filozoficznym oznaczał negatywne, destruktywne emocje oraz szkodliwe, bezzasadne pragnienia (*epithymia*)²⁰. Owo zdrowie umysłu nie jest jednak celem odrębnym od *ataraksji*, lecz sformułowaniem tego samego problemu w inny sposób: jedynie zdrowy umysł (to znaczy taki, który wyeliminował niewłaściwe

¹³ Fragm. 2 Usener.

¹⁴ Epic. *rat. sent.* 5, 27; Epic. *ep. Men.* 132.

¹⁵ Diog. Oen. fragm. 125–126 Smith.

¹⁶ Fragm. 21 app. Körte; 146 Usener = 32 app. Körte.

¹⁷ Fragm. 210–211 Usener.

¹⁸ Termin *psyche* oddaję słowem „umysł”, a nie tradycyjnym terminem „dusza”, bo wydaje mi się bardziej adekwatne w kontekście epikureizmu. Epikurejska *psyche* jest cielesna i śmiertelna, a termin „umysł” dobrze odpowiada temu, co Lukrecjusz określał jako *animus* lub *mens* (Lucr. III 94–95).

¹⁹ Fragm. 221 Usener.

²⁰ Epic. *ep. Men.* 127; por. fragm. 397 Usener z wymienionymi licznymi „chorobami umysłu”.

emocje i pragnienia) może osiągnąć *ataraksję*, a nawet są to terminy do pewnego stopnia synonimiczne²¹.

Kolejną właściwością mędrca, którą — uwspółcześniając — można uznać za operacyjny cel edukacyjny, jest stan określany jako *autarkia* (*autarkeia*)²². Mędrzec, dzięki właściwemu rozpoznaniu pragnień, potrafi wyeliminować te z nich, które w typologii epikurejskiej uznaje się za nienaturalne i niekonieczne, a ograniczyć naturalne, ale niekonieczne²³. Dzięki temu osiąga autarkię, czyli stan samowystarczalności i niezależności od okoliczności zewnętrznych, przypadkowych i losowych.

Mędrzec jednakże żyje wśród ludzi, którzy mędrcami w większości nie są. Epikurejczycy sądzili, że najważniejszą kwestią jest to, co nazywali zapewnieniem „bezpieczeństwa wobec ludzi” (*asphaleian ten eks anthropon*), czyli wytworzenie sytuacji, w której z relacji międzyludzkich wyeliminowana jest destrukcyjna agresja, zawiść i nienawiść²⁴. Najważniejszym czynnikiem, który zapewnia poczucie bezpieczeństwa, jest przyjaźń²⁵. To właśnie przyjaźń (*philia*) jest fundamentem wspólnoty epikurejskiej, ale ważną rolę odgrywa także życzliwość (*eunoia*) i wdzięczność (*charis*) wobec przyjaciół²⁶. Sam Epikur tworzył wspólnoty filozofowania (*synphilosophhein, syndiagoge*) w Mitylenie, Lampsakos i najświetniejszą w Atenach, zwaną Ogrodem (*Kepos*)²⁷, oparte na zasadach upamiętniania zmarłych przyjaciół i ich dorobku, emulacji (naśladowania mistrzów i elementów rywalizacji z nimi) oraz próbach imitacji boskiego życia²⁸.

²¹ O terapeutycznym wymiarze filozofii Epikura zob.: V. Tsouna, *Epicurean therapeutic strategies*, [w:] *The Cambridge companion to epicureanism*, ed. J. Warren, Cambridge 2009, s. 249–265.

²² *Epic. ep. Men.* 130–131; fragm. 458 Usener.

²³ *Epic. rat. sent.* 29; fragm. 456 Usener.

²⁴ Hermarch. fragm. 28 Krohn; Hermarch. *Emped.* fragm. 34 Longo Auricchio.

²⁵ *Epic. rat. sent.* 28.

²⁶ Philod. *de lib. dic.*, zob. M. Gigante, *Ricerche Filodemee*, Napoli 1983, konkluzje na s. 110 oraz T. Dorandi, *Epicurus and the Epicurean school*, [w:] *The Oxford handbook of Epicurus and epicureanism*, ed. Ph. Mitsis, Oxford 2020, s. 37.

²⁷ Zob. M. Wasilewski, *Lokalizacja i losy ateńskiej posiadłości Epikura. Glosa do Sylwestra Dworackiego przekładu 'Opowieści etiopskiej' Heliodora*, [w:] *Antyczne wędrówki transdyscyplinarne. Silvestro Dworacki viro vere academico*, red. E. Skorupska-Raczyńska, A. Niekrewicz, K. Taborska, Gorzów Wielkopolski 2021.

²⁸ *Epic. test.* 16–21, zob. D. Clay, *Paradosis and survival. Three chapters in the history of Epicurean philosophy*, Ann Arbor 2001, s. 62–67.

3. Uczestnicy procesu edukacji

Szkoła epikurejska była w czasach antycznych zupełnie wyjątkowa wśród innych szkół filozoficznych, jeśli idzie o jej egalitaryzm. Do wspólnoty zapraszano nie tylko młodzież, ale i ludzi w zaawansowanym wieku²⁹, nie tylko mężczyzn z zamożnych elit, ale i niewolników³⁰ oraz kobiety (także hetery)³¹ i ludzi ubogich i niewykształconych³². Brak cenzusu wieku, płci, wykształcenia, statusu ekonomicznego, grupy etnicznej i klasy społecznej oznaczał jednak, że wprawdzie każdy miał szansę zostać epikurejczykiem, ale nie każdy się do tego nadawał i potrafił sprostać wymaganiom³³.

Wspólnoty epikurejskie stanowiły *sui generis* enklawy, w których wspólnie filozofowano (*symphilosophein*)³⁴ trzymając się z dala od życia publicznego (polityki), a część epikurejczyków nawet mieszkała wspólnie³⁵. Relacje w szkole epikurejskiej także były niezwykle. Oddawano wprawdzie wyjątkowy szacunek Epikurovi, jako odkrywcy prawdy, który zbliżył się do szczęścia właściwego bogom (zob. wyżej), ale zarówno nauczycieli, jak i uczniów określano terminem oznaczającym ludzi wspólnie spędzających czas na filozofowaniu (*syschola-zontes*). Nie używano także zwykłego greckiego nazewnictwa dla uczestników procesu edukacji (nauczyciel i uczeń), lecz terminów oznaczających przywódców i przewodników (*kathegetai*, *kathegoumenoi*) oraz przygotowujących się i praktykantów (*kataskheuzomenoi*)³⁶.

Epikur sądził, że wrodzone niekorzystne predyspozycje można w znacznym stopniu zniwelować siłą rozumu³⁷. Uzdolnienia adeptów epikureizmu dzielił na trzy typy: 1) tych, którzy samodzielnie odkryli prawdę, 2) postępujący

²⁹ Epic. ep. Men. 122.

³⁰ Diog. Laert. X 3.

³¹ Diog. Laert. X 25, X 7.

³² Fragm. 117 Usener; Cic. Tusc. I 6.

³³ Diog. Oen. fragm. 3 Smith; Anth. Pal. VI 307.

³⁴ Fragm. 217 Usener.

³⁵ Cic. fin. I 20, 65.

³⁶ Philod. de lib. dic., passim, zob. E. Asmis, *Basic education in epicureanism*, [w:] *Education in Greek and Roman antiquity*, ed. Y. L. Too Leiden–Boston–Köln 2001, s. 223–237; M. Erler, M. Schofield, *Epicurean ethics*, [w:] *The Cambridge history of Hellenistic philosophy*, eds. K. Algra, J. Barnes, J. Mansfeld, M. Schofield, Cambridge 2007, s. 671–672.

³⁷ Lucr. III 294–322.

za przewodnikami, którzy wskazali właściwą drogę i 3) wymagający ściślejszego ukierunkowania. Co ciekawe, bardziej doceniał tych, którzy mimo znalezienia się w bardziej niekorzystnej sytuacji wyjściowej byli w stanie osiągnąć edukacyjny sukces³⁸.

4. Metody edukacji

Według Epikura fundamentem zbawienia (*soteria*) — wybawienia od zła, czyli cierpienia umysłu i ciała — jest wiedza oraz wypracowanie właściwej postawy wobec rzeczywistości (*diathesis*)³⁹. Wiedzę tę należy poznać, utrwalić w pamięci i mieć ją zawsze na podorędziu⁴⁰. Nie chodziło tu jednak o zwykłe zapamiętywanie, lecz o metodyczne rozważanie, całościowe i pełne wewnętrzne przyjmowanie owych leczących umysł prawd⁴¹. Najważniejsze było opanowanie podstawowych pryncypiów, a kierując się nimi można było dedukcyjnie uzyskać właściwy pogląd na daną sprawę nie znając nawet szczegółów doktryny⁴². W wymiarze relacji we wspólnocie epikurejskiej za najważniejsze narzędzie komunikacji uważano szczerość (*parrhesia*)⁴³ we wzajemnym krytykowaniu błędnego postępowania i wad (*kakiai*) charakteru. Za wyjątkowo destruktywne uznawano afekty nienawiści (*misos*), zawiści (*phthonos*) i pogardy (*kataphronesis*)⁴⁴. Za bardzo istotne uważano także eliminację bezzasadnych przekonań (*kenon dokson*)⁴⁵.

Najważniejszy traktat naukowy Epikura, noszący tytuł *O naturze* (*Peri physeos*), liczył 37 obszernych ksiąg⁴⁶ i jedynie nieliczni adepci epikureizmu byli w stanie go z pożytkiem przestudiować. Dlatego też Epikur i jego zwolennicy

³⁸ Fragm. 192 Usener.

³⁹ Diog. Oen. fragm. 112 Smith.

⁴⁰ Epic. *ep. Men.* 135; Pers. III 81–84.

⁴¹ P. Rabbow, *Seelenführung. Methodik der Exerzitien in der Antike*, München 1954, s. 127–130.

⁴² Epic. *ep. Hdt.* 35–37; Epic. *ep. Pyth.* 84–88, por. P. Hadot, *Philosophy, teaching of*, [w:] *Brill's New Pauly*, Antiquity volumes ed. H. Cancik and H. Schneider, English Edition by Ch. F. Salazar, Classical Tradition volumes ed. M. Landfester, English Edition by F. G. Gentry. First published online 2006, <https://referenceworks.brillonline.com/browse/brill-s-new-pauly> [dostęp: 22 VIII 2023 r.].

⁴³ Philod. *de lib. dic.*

⁴⁴ Fragm. 536, 538 Usener.

⁴⁵ Epic. *sent. Vat.* 8, fragm. 486 Usener.

⁴⁶ Diog. Laert. III 26–27; Sen. *epist.* 46, 1.

tworzyli streszczenia i wyciągi (*epitome*) z obszernych dzieł oraz zbiory najlepszych sentencji (*kyriai doksai*), które przeznaczone były dla początkujących i mniej uzdolnionych adeptów, a także dla propagowania filozofii epikurejskiej⁴⁷. Najbardziej zwięzłą, mnemotechniczną formułą, wyrażającą istotę epikurejskiej etyki był *tetrapharmakos logos* (poczwórne lekarstwo)⁴⁸. Wyróżnikiem samego Epikura było tworzenie listów filozoficznych do przyjaciół, które zaliczane są dziś do gatunku listów dydaktycznych⁴⁹. Nie są to listy prywatne (mimo że kierowane do konkretnego, realnego adresata), ale tworzone z intencją rozpowszechniania idei filozoficznych w atrakcyjnej literacko formie. Autorytet Epikura sprawiał, że szczególną rolę dla jego zwolenników miały jego wizerunki umieszczane w domostwach i noszone z sobą przez epikurejczyków, a wykwintne posągi Epikura umieszczane w miejscach publicznych służyły także celom rekrutacyjnym⁵⁰.

Podstawową formą „ćwiczeń filozoficznych”⁵¹ (*melete*, staranie o uzyskanie właściwego nastawienia wobec rzeczywistości⁵²) w epikureizmie była kontrola pragnień (zob. wyżej)⁵³. Zadaniem owych ćwiczeń było uzyskanie stanu przyjemności, który przeważa nad doznawanym cierpieniem. Było to możliwe do osiągnięcia poprzez skoncentrowanie się na naturalnych i koniecznych potrzebach ciała, których łatwe dla wszystkich zaspokojenie jest podstawą przyjemności doznawanej przez umysł i poczucia radości z jej oczekiwania w przyszłości. Z kolei nieuniknione cierpienia doznawane przez ciało były to-

⁴⁷ Zob. E. D. MacGillivray, *Epitomizing philosophy and the critique of Epicurean popularizers*, „Journal of Ancient History” 3/2015.

⁴⁸ Pagina 69 Usener.

⁴⁹ Zob. H. Görgemanns, *Epistolography*, [w:] *Brill's New Pauly*, op. cit. [dostęp: 22 VIII 2023 r.].

⁵⁰ Fragm. 211 Usener; Diog. Laert. X 9; Cic. *fin.* V 2, 4; Plin. *nat.* XXXV 2), zob. B. Frischer, *The sculpted word. Epicureanism and philosophical recruitment in ancient Greece*, Berkeley–Los Angeles–London 1982, s. 199–282.

⁵¹ Proponuję termin „ćwiczenia filozoficzne” zamiast rozpropagowanego przez Pierre’a Hadota wyrażenia „ćwiczenia duchowe” (*exercices spirituels*), bo choć doceniam jego argumenty stojące za używaniem tej nazwy, to jednak konotacje supranaturalistyczne, jakie z sobą nieuchronnie niesie, w przypadku filozofii epikurejskiej wydają mi się wyjątkowo nieadekwatne, por. P. Hadot, *Ćwiczenia duchowe i filozofia starożytna*, tłum. P. Domański, W. Klenczon, Warszawa 2019, s. 20–21.

⁵² Znamienne jest przy tym, że typowy dla kyników i stoików termin *askesis* nie występuje w zachowanych tekstach epikurejskich, zob. H. Usener, *Glossarium Epicureum*, edendum ceraverunt M. Gigante et W. Schmid, Roma 1977, s. 118. Formuła ćwiczeń (*askesis*) opartych na wyrzekaniu się przyjemności była obca Epikurovi (por. Epic. *ep. Men.* 130).

⁵³ P. Hadot, *Philosophical life*, [w:] *Brill's New Pauly*, op. cit. [dostęp: 22 VIII 2023 r.].

nowane i zredukowane działaniem umysłu, w szczególności odwoływaniem się do utrwalonych w pamięci pozytywnych doznań z przeszłości i wdzięczności z ich uprzedniego doznawania. Natomiast cierpienia umysłu były zredukowane i eliminowane poprzez koncentrowanie się na owych łatwych do zaspokojenia pragnieniach dotyczących ciała⁵⁴. Szczególnie ważne ćwiczenia dotyczyły rozmyślań o śmierci i przygotowania do niej (*melete thanatou, meditare mortem*)⁵⁵, uważana bowiem była przez zwykłych ludzi za najwyższe zło⁵⁶.

5. Treści edukacyjne

Filozofia epikurejska proponowała zupełnie nową i rewolucyjną wizję świata i człowieka, którą dziś można określić jako naturalistyczną. Podstawą doktryny Epikura (i zarazem epikurejskiego *curriculum*) było przyrodoznawstwo określone przez niego samego jako *physiologia* (nauka o naturze)⁵⁷. Funkcję propedeutyczną do niej, wykładającą podstawowe pryncypia oraz reguły wnioskowania, była *kanonika*. Z punktu widzenia zadań filozofii epikurejskiej kluczową rolę odgrywała etyka, określana w tej tradycji filozoficznej jako wiedza o wyborze i unikaniu pragnień i wynikających z nich działań oraz sposobie i celu życia (*peri haireron kai pheukton, kai peri bion kai telous*)⁵⁸. Używając dzisiejszej terminologii powiedzieć można, że w zakres epikurejskiego programu kształcenia wchodziła kosmologia, fizyka teoretyczna (w tym fizyka cząstek elementarnych), epistemologia, astronomia, antropologia (antropogeneza i socjogeneza), psychologia i etyka z elementami psychoterapii⁵⁹.

Na koniec przytoczę opinię jednego z najznakomitszych znawców filozofii hellenistycznej, Anthony'ego Arthura Longa: „Z perspektywy ostatnich dwustu lat, epikurejska nauka i antropologia zdają się ogromnie wyprzedzać swą epokę

⁵⁴ Fragm. 68, 429, 439 Usener; Metrod. fragm. 5 Körte.

⁵⁵ Fragm. 205 Usener.

⁵⁶ Epic. *ep. Men.* 124–127; Lucr. III 830–1094.

⁵⁷ Epic. *rat. sent.* 11–12.

⁵⁸ Diog. Laert. X 30.

⁵⁹ Lukr., *passim*.

i zapowiadać przyszłość; natomiast stoicyzm, ze swoim deizmem i teleologiczną koncepcją natury, wydaje się bardzo staroświecki”⁶⁰.

Z tego punktu widzenia zadziwiające wydaje mi się zjawisko dzisiejszej narastającej popularności filozofii stoickiej jako sztuki życia i jej wymiaru terapeutycznego. Wyzyskanie w tej mierze potencjału filozofii epikurejskiej, czy choćby próby jej popularyzacji, są bardzo nieliczne⁶¹. Warto, jak sądzę, tę niekorzystną sytuację próbować zmieniać.

Bibliografia

Teksty źródłowe

Anth. Pal. = *Antologia Palatyńska*. Wybrał, przełożył i opracował Z. Kubiak, Warszawa 1978.

Ar. Did. = Arejos Didymos, *Podręcznik etyki*. Przekład, wstęp i komentarz M. Wojciechowski, Kraków 2005.

Cic. *fin.* = Cicero Tullius Marcus, *On najwyższym dobru i złu*, [w:] idem, *Pisma filozoficzne*, t. 3. Przełożył W. Kornatowski, J. Śmigaj. Komentarzem opatrzył K. Leśniak, Warszawa 1961.

Cic. *Tusc.* = Cicero Tullius Marcus, *Rozmowy Tuskułańskie*, [w:] idem, *Pisma filozoficzne*, t. 3. Przełożył W. Kornatowski, J. Śmigaj. Komentarzem opatrzył K. Leśniak, Warszawa 1961.

Diog. Laert. = Diogenes Laertios, *Żywoty i poglądy słynnych filozofów*. Przekład I. Krońska, K. Leśniak, W. Olszewski przy współpracy B. Kupisa. Opracowanie przekładu, przypisy i skorowidz I. Krońska. Wstęp K. Leśniak, Warszawa 1968.

Diog. Oen. / Smith = Diogenes of Oinoanda, *The Epicurean inscription*, edited with introduction, translation, and notes by M.F. Smith, Napoli 1993.

Epic. *ep. Hdt.* = Epikur, *List do Herodota*, [w:] Diogenes Laertios, *Żywoty i poglądy słynnych filozofów*. Przekład I. Krońska, K. Leśniak, W. Olszewski przy współpracy B. Kupisa. Opracowanie przekładu, przypisy i skorowidz I. Krońska. Wstęp K. Leśniak, Warszawa 1968.

⁶⁰ A. A. Long, *Filozofia hellenistyczna*, tłum. G. Uzdański, [w:] *Historia filozofii zachodniej*, red. R. H. Popkin, tłum. M. Kaczyński i in., Poznań 2003, s. 113.

⁶¹ W języku polskim mamy jedynie trzy publikacje zwarte popularyzujące na wysokim poziomie merytorycznym filozofię epikurejską (tzn. monografie popularyzatorskie poświęcone w całości epikureizmowi): G. Neumann, *Epikureizm*, tłum. A. Rytmowska, Olsztyn 2003; K. Pawłowski, *Droga do szczęścia według Epikura z Samos*, Warszawa 2021; J. Sellars, *Cztery kroki do szczęśliwego życia*, tłum. M. Rogalski, Warszawa 2022.

- Epic. ep. Men. = Epikur z Samos, *List do Menojkeusa* (Diog. Laert. X 122–135). Przełożył z języka greckiego K. Pawłowski, „Meander” 2015, nr 1,
- Epic. ep. Pyth. = Epikur, *List do Pytoklesa*, [w:] Diogenes Laertios, *Żywoty i poglądy słynnych filozofów*. Przekład I. Krońska, K. Leśniak, W. Olszewski przy współpracy B. Kupisa. Opracowanie przekładu, przypisy i skorowidz I. Krońska. Wstęp K. Leśniak, Warszawa 1968.
- Epic. rat. sent. = Epikur, *Główne myśli*, [w:] Diogenes Laertios, *Żywoty i poglądy słynnych filozofów*. Przekład I. Krońska, K. Leśniak, W. Olszewski przy współpracy B. Kupisa. Opracowanie przekładu, przypisy i skorowidz I. Krońska. Wstęp K. Leśniak, Warszawa 1968.
- Epic. sent. Vat. = *Myśli etyczne Epikura z Samos. Sentencje watykańskie*. Przełożył K. Pawłowski, „Meander” 1996, nr 7–8.
- Epic. test. = Epikur, *Testament*, [w:] Diogenes Laertios, *Żywoty i poglądy słynnych filozofów*. Przekład I. Krońska, K. Leśniak, W. Olszewski przy współpracy B. Kupisa. Opracowanie przekładu, przypisy i skorowidz I. Krońska. Wstęp K. Leśniak, Warszawa 1968.
- Hermarch. / Krohn = *Der Epikureer Hermarchos*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde, genehmigt von der Philosophischen Fakultät der Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin von K. Krohn, Berlin 1921.
- Hermarch. *Emped.* / Longo Auricchio = Ermarco, *Frammenti*. Edizione, traduzione e commento a cura di F. Longo Auricchio, Napoli 1998.
- Körte = Metrodori Epicurei *Fragmenta*, collegit scriptoris incerti Epicurei commentarium moralem, subiecit A. Koerte, Lipsiae 1890.
- Lucr. = Lucretius Carus Titus, *O naturze rzeczy*. Przełożył, wstępem i komentarzem opatrzył G. Żurek, Warszawa 1994.
- Pers. = *Trzej satyrycy rzymscy*. Horacy w przekładzie J. Czubka, Persjusz–Juwenalis w przekładzie J. Sękowskiego. Wstęp i komentarz w opracowaniu L. Winniczuk, Warszawa 1958.
- Philod. *de lib. dic.* = Philodemus, *On frank criticism*, introduction, translation, and notes by D. Konstan, D. Clay, C. E. Glad, J. C. Thom, and J. Ware, Atlanta 2007.
- Plin. nat. = Pliniusza Starszego K. *Historyi naturalnej ksiąg XXXVII* przełożonej na język polski przez J. Łukaszewicza tom X, Poznań 1845.
- Sen. epist. = Seneca Annaeus Lucius, *Listy moralne do Lucyliusza*. Przełożył W. Kornatowski. Wstępem i przypisami opatrzył K. Leśniak, Warszawa 1961.
- Usener = *Epicurea*. Testi di Epicuro e testimonianze Epicuree nella raccolta di H. Usener. Testo greco e latino a fronte. Traduzione e note di I. Ramelli. Presentazione di G. Reale,

Milano 2007 (polskie tłumaczenia fragmentów etycznych: *Źródła do epikurejskiej etyki wychowawczej*. Wybór, układ, opracowanie i wprowadzenie M. Wasilewski, Gorzów Wielkopolski 2020).

Literatura przedmiotu

- Asmis E., *Basic education in epicureanism*, [w:] *Education in Greek and Roman antiquity*, ed. Y. L. Too Leiden–Boston–Köln 2001.
- Clay D., *Paradosis and survival. Three chapters in the history of Epicurean philosophy*, Ann Arbor 2001.
- Dorandi T., *Epicurus and the Epicurean school*, [w:] *The Oxford handbook of Epicurus and epicureanism*, ed. Ph. Mitsis, Oxford 2020.
- Erler M., Schofield M., *Epicurean ethics*, [w:] *The Cambridge history of Hellenistic philosophy*, eds. K. Algra, J. Barnes, J. Mansfeld, M. Schofield, Cambridge 2007.
- Frischer B., *The sculpted word. Epicureanism and philosophical recruitment in ancient Greece*, Berkeley–Los Angeles–London 1982.
- Gigante M., *Ricerche Filodemee*, Napoli 1983.
- Görgemanns H., *Epistolography*, [w:] *Brill's New Pauly*, Antiquity volumes ed. H. Cancik and H. Schneider, English Edition by Ch. F. Salazar, Classical Tradition volumes ed. M. Landfester, English Edition by F. G. Gentry. First published online 2006, <https://referenceworks.brillonline.com/browse/brill-s-new-pauly> [stan z dn. 20.05.2024].
- Hadot P., *Ćwiczenia duchowe i filozofia starożytna*, tłum. P. Domański, W. Klenczon, Warszawa 2019.
- Hadot P., *Philosophical life*, [w:] *Brill's New Pauly*, Antiquity volumes ed. H. Cancik and H. Schneider, English Edition by Ch. F. Salazar, Classical Tradition volumes ed. M. Landfester, English Edition by F. G. Gentry. First published online 2006, <https://referenceworks.brillonline.com/browse/brill-s-new-pauly> [stan z dn. 20.05.2024].
- Hadot P., *Philosophy, teaching of*, [w:] *Brill's New Pauly*, Antiquity volumes ed. H. Cancik and H. Schneider, English Edition by Ch. F. Salazar, Classical Tradition volumes ed. M. Landfester, English Edition by F. G. Gentry. First published online 2006, <https://referenceworks.brillonline.com/browse/brill-s-new-pauly> [stan z dn. 20.05.2024].
- Long A. A., *Filozofia hellenistyczna*, tłum. G. Uzdański, [w:] *Historia filozofii zachodniej*, red. R. H. Popkin, tłum. M. Kaczyński i in., Poznań 2003.
- MacGillivray E. D., *Epitomizing philosophy and the critique of Epicurean popularizers*, „Journal of Ancient History” 2015, nr 3.
- Neumann G., *Epikureizm*, tłum. A. Rytomska, Olsztyn 2003.

- Pawłowski K., *Droga do szczęścia według Epikura z Samos*, Warszawa 2021.
- Rabbow P., *Seelenführung. Methodik der Exerzitien in der Antike*, München 1954.
- Sellars J., *Cztery kroki do szczęśliwego życia*, tłum. M. Rogalski, Warszawa 2022.
- Tsoua V., *Epicurean therapeutic strategies*, [w:] *The Cambridge companion to epicureanism*, ed. J. Warren, Cambridge 2009.
- Usener H., *Glossarium Epicureum*, edendum ceraverunt M. Gigante et W. Schmid, Roma 1977.
- Wasilewski M., *Lokalizacja i losy ateńskiej posiadłości Epikura. Glosa do Sylwestra Dworackiego przekładu 'Opowieści etiopskiej' Heliadora*, [w:] *Antyczne wędrówki transdyscyplinarne. Silvestro Dworacki viro vere academico*, red. E. Skorupska-Raczyńska, A. Niekrewicz, K. Taborska, Gorzów Wielkopolski 2021.
- Wasilewski M., „Uwolnij siebie z więzienia wykształcenia i polityki”. *Edukacja i polityka w epikurejskim Ogrodzie*, [w:] S. Sztobryn, T. Leś (red.), *Edukacja a państwo*, Kraków 2022
- Wasilewski M., *Wprowadzenie do lektury*, [w:] *Źródła do epikurejskiej etyki wychowawczej*. Wybór, układ, opracowanie i wprowadzenie M. Wasilewski, Gorzów Wielkopolski 2020.
- Wiślicz T., *Czas i przestrzeń w refleksji historycznej*, [w:] *Wprowadzenie do metodologii historii*, red. E. Domańska, J. Pomorski, A. Kuligowska, P. Kowalewski-Jahromi, Warszawa 2022.

EPICUREAN CONCEPTION OF PHILOSOPHICAL EDUCATION

Summary

The purpose of this article is to provide a preliminary recognition of the problems of philosophical education in the Epicurean tradition. I make the assumption that the attempt to create a current (responding to the needs of today's man) model of Epicurean education should be based on the source historical reconstruction of the thought of the Garden. (However, I do not a priori reject today's attempts at adaptations inspired by Epicurus' message, I simply make different assumptions.) This is not an easy or straightforward task, due to the fragmentary and polemical to Epicureanism nature of the surviving sources (vide M. Wasilewski, *Źródła do epikurejskiej etyki wychowawczej*, 2020).

There are two components in the Epicurean conception of philosophical education: positive and negative. I have outlined the latter elsewhere (M. Wasilewski, „Uwolnij siebie z więzienia wykształcenia i polityki”. *Edukacja i polityka*

w *epikurejskim Ogrodzie*, 2023), but here I want to focus not on the Epicurean critique of found education, but on the original didactic concepts of the Garden's philosophers. In particular, I want to illuminate the following issues concerning philosophical education in the ancient Epicurean tradition: (1) the ideals and goals of education (on an individual and community level; the Epicurean sage and the Epicurean community based on bonds of friendship); (2) participants of the educational process (addressees and adepts, masters and guides, relations in the Epicurean community); (3) the methods of education (memorization, gradation of difficulty, the role of canonical texts, mastery of principals); (4) the content of education (a novel and revolutionary vision of the world and man).

Keywords: *Epicurus, Epicurean philosophy, education theory.*

